

До спеціалізованої вченої ради
Д 11.737.01 у Донецькому державному
університеті внутрішніх справ

25015, м. Кропивницький,
вул. Велика Перспективна, 1

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, старшого дослідника

Пузирьова Михайла Сергійовича

на дисертацію **Пилипенка Дмитра Олексійовича**

«Принципи кримінально-виконавчого права»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія;

кримінально-виконавче право

Актуальність теми дисертації. Вивчення рукопису дисертаційного дослідження та публікацій здобувача за темою дисертації дає підстави стверджувати, що обраний предмет і тема – принципи кримінально-виконавчого права – мають актуальний характер як для теорії, так і практики виконання покарань в частині правовідносин, що досліджуються у цій роботі.

Це пояснюється тим, що будь-яка сфера суспільних відносин не обходиться без основних, вихідних засад, на яких ґрунтується діяльність будь-якої системи. Такі основоположні засади в науці загалом та юриспруденції зокрема називаються принципами. Не є винятком у цьому плані і сфера виконання та відбування покарань, що регламентується кримінально-виконавчими правовідносинами.

Порівняно із моментом прийняття 11 липня 2003 р. КВК України і набранням ним чинності 1 січня 2004 р., сфера правового регулювання виконання та відбування покарань на сьогодні не обмежується цим Кодексом. Те саме стосується і принципів кримінально-виконавчого права. На сьогодні принципам у пенітенціарній сфері присвячені (окрім ст. 5 КВК України) такі нормативні положення: ст. 2 «Основні принципи діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України» Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ст. 5 «Принципи пробації» Закону України «Про пробацію», а також відповідні положення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року.

Тому на сьогодні перед пенітенціарною доктриною постає питання щодо уніфікації таких принципів дотично до єдиної сфери – кримінально-виконавчих правовідносин. Тим більше, що незважаючи на численні зміни до кримінально-виконавчого законодавства України, ст. 5 «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань» **КВК України (що містить**

Донецький державний університет
внутрішніх справ
Вх. № 1101/006
« 02 » 02 2024 р.

12 таких принципів) не зазнала будь-яких змін із моменту прийняття цього Кодексу.

За таких обставин актуалізується потреба в обґрунтуванні нових теоретико-правових положень щодо розкриття сутності принципів кримінально-виконавчого права, розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення норм кримінально-виконавчого законодавства в частині регламентації принципів. Саме таку мету сформульовано в дисертації Пилипенка Дмитра Олексійовича «Принципи кримінально-виконавчого права».

Така постановка проблематики на теоретико-правовому рівні у сфері виконання та відбування покарань потребує формування уніфікованого концептуального бачення на принципи кримінально-виконавчого права, яке здатне забезпечити фундаментальне наукове дослідження рівня дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право.

Виходячи з вищевикладеного, обрана тема дисертаційного дослідження *Пилипенка Дмитра Олексійовича «Принципи кримінально-виконавчого права»* є своєчасною та важливою для побудови сучасного концептуального бачення на обраний сегмент кримінально-виконавчих правовідносин шляхом вироблення авторських пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення відповідних норм галузевого законодавства.

Наукова новизна положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Дисертація є першим (на рівні кваліфікаційної наукової праці на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук) спеціальним дослідженням у вітчизняній пенітенціарній науці, що розв'язує комплексну теоретико-правову проблему, яка полягає у розкритті сутності принципів кримінально-виконавчого права.

У дисертації обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають суттєве теоретичне та практичне значення.

Аналіз змісту роботи свідчить про те, що в результаті проведеного дослідження дисертанту вдалося вирішити поставлені завдання та отримати ряд нових, важливих для науки результатів. Серед найбільш вагомих нових наукових положень, що містяться в роботі, слід виділити наступні.

Так, у *першому розділі* дисертації «Теоретико-методологічні основи дослідження принципів кримінально-виконавчого права» (стор. 44–116) проаналізовано наукові положення та зроблено теоретичні узагальнення щодо стану наукової розробленості проблематики принципів кримінально-виконавчого права, на підставі чого зроблено висновок щодо відсутності в сучасній галузевій юридичній науці комплексного теоретико-правового дослідження принципів кримінально-виконавчого права.

Позитивною і новаторською є розроблений автором методологічний інструментарій дослідження принципів кримінально-виконавчого права, який, перш за все, охоплює філософські (фундаментальні) методи, серед яких такі, як: діалектичний, метафізичний, герменевтичний, аксіологічний, антропологічний.

Також методологічний інструментарій дослідження принципів кримінально-виконавчого права склали загальнонаукові методи, а саме: термінологічний, системний, моделювання, синергетичний, пізнавальний. Крім цього розгляду питання визначення принципів кримінально-виконавчого права сприяло використання конкретно-наукових методів, таких як: формально-юридичний, порівняльно-правовий та юридико-соціологічний.

Вирізняється глибиною і широтою наукової дискусії вдала спроба автора показати поняття та зміст кримінально-виконавчої політики в контексті її ролі у впровадженні й реалізації принципів кримінально-виконавчого права. Тут дисертантом запропоновано авторську дефініцію поняття «кримінально-виконавча політика», визначаючи її як діяльність держави в особі відповідних органів та посадових осіб, недержавних (неурядових) організацій й інших юридичних та фізичних осіб з формування та реалізації державної політики у сфері виконання, відбування кримінальних покарань.

У *другому розділі* дисертації «Загальнотеоретичний підхід до визначення принципів кримінально-виконавчого права» (стор. 117–163) автором із загальнометодологічних позицій науки кримінально-виконавчого права вдало вирішено завдання щодо формулювання дефініції та визначення змісту принципів кримінально-виконавчого права; дослідження та доопрацювання системи принципів кримінально-виконавчого права.

Так, уперше розроблено загальнотеоретичний підхід до формулювання дефініції та визначення змісту категорії принципів кримінально-виконавчого права. Обґрунтовано, що принципи являють собою фундаментальні положення, які детермінують умови формування, розвитку та функціонування системи виконання й відбування кримінальних покарань; зумовлюють утворення, алгоритмізацію та реалізацію механізму правового регулювання кримінально-виконавчої сфери; відображають собою людські цінності, які визначають правосвідомість суб'єктів кримінально-виконавчого права. Принципи кримінально-виконавчого права характеризуються такими ознаками: основоположність (фундаментальність), імперативність, регулятивність, нормативність, об'єктивність, стабільність, ідеологічність, історичність, системність (комплексність).

Досліджуючи систему принципів кримінально-виконавчого права, дисертантом наголошено на доцільності систематизації принципів кримінально-виконавчого права у межах відповідно тріади, яка складається із загальноправових, міжгалузевих та галузевих принципів. Зазначено, що така систематика принципів кримінально-виконавчого права є цілком прийнятною та в цілому відповідає сучасному стану теоретичних й прикладних аспектів визначення досліджуваних принципів. Водночас автором наголошено, що з подальшим розвитком теорії й практики щодо визначення принципів галузі кримінально-виконавчого права, запропонована ним система принципів цілком може бути переглянута у бік збільшення її елементів, за рахунок визначення засад окремих інститутів галузі кримінально-виконавчого права. У роботі також визначено низку ознак, якими характеризується система принципів кримінально-виконавчого права.

У *третьому розділі* роботи «Загальноправові принципи кримінально-виконавчого права» (стор. 164–287) автором отримано такі наукові результати, що характеризуються науковою новизною:

– вперше: 1) сформовано теоретичний підхід до визначення групи загальноправових принципів кримінально-виконавчого права. Доведено, що до цієї групи належать такі принципи: верховенство права, законність, справедливість, свобода та особиста недоторканність, гуманізм, демократизм, недоторканність права власності, конфіденційність; 2) визначено, що принцип справедливості полягає у формуванні обсягу правового статусу засуджених пропорційно до порядку і умов виконання та відбування конкретного виду кримінального покарання, а також у домірності дисциплінарної й матеріальної відповідальності засуджених за скоєний дисциплінарний проступок та/або інше порушення встановленого порядку відбування покарання; 3) визначено сутність принципу конфіденційності, враховуючи специфіку правовідносин між засудженими та представниками правозахисної, правоохоронної, судової, релігійної сфер. Доведено, що цей принцип полягає у конфіденційній комунікації засуджених зі своїми представниками, окремою категорією державних й міжнародних органів та організацій, у гарантуванні державою таємниці сповіді засуджених священнослужителю (капеланові), у забезпеченні державою зберігання та схоронності особистих документів засуджених;

– удосконалено положення теорії кримінально-виконавчого права щодо визначення принципу гуманізму. Доведено що принцип гуманізму кримінально-виконавчого права полягає не лише у повазі до людської гідності, прав і свобод засуджених, а також відображається у дотриманні прав інших осіб, інтереси яких невід’ємно пов’язані з виконанням та відбуванням засудженими кримінального покарання;

– дістали подальшого розвитку: 1) теоретичне положення щодо визначення принципу демократизму. Доведено, що цей принцип полягає у можливості засуджених брати участь у формуванні органів державної влади шляхом реалізації права голосу на відповідних виборах, у забезпеченні можливості створення й участі засуджених у роботі самодіяльних організацій. Також цей принцип відображається в участі громадськості у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених; 2) теоретичні позиції щодо визначення принципу недоторканності права власності. Наголошено, що зазначений принцип полягає у забезпеченні прав засуджених на володіння, користування й розпорядження особистою власністю відповідно до положень законодавства. Позбавлення або обмеження права власності засуджених під час виконання та відбування кримінальних покарань здійснюється уповноваженими особами у порядку, визначеному законом.

Четвертий розділ дисертації (стор. 288–385) присвячено обґрунтуванню авторського підходу до системи міжгалузевих принципів кримінально-виконавчого права. Зокрема, наголошено, що до цієї групи належать такі принципи: презумпція невинуватості, диференціація та індивідуалізація виконання покарань, публічність, диспозитивність, змагальність, невідворотність виконання і відбування покарань.

Такий підхід да вказаної групи принципів дозволив автору розвинути теоретичне положення щодо належності галузі кримінально-виконавчого права до процесуальних галузей права, враховуючи актуальність принципів публічності, диспозитивності, змагальності, презумпції невинуватості для визначення й врегулювання правовідносин у сфері виконання та відбування кримінальних покарань.

Дисертантом вперше доведено, що принцип презумпції невинуватості є невід'ємною складовою процедури проваджень щодо дисциплінарних проступків та/або інших порушень встановленого порядку відбування покарання. Аргументовано, що на засуджених розповсюджуються всі елементи правової конструкції презумпції невинуватості, визначені в Конституції України.

У дисертації дістали подальшого розвитку теоретичні позиції щодо використання критерію конвергентності під час визначення сутності принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань. Наголошено, що сутність зазначеного критерію полягає у застосування норм двох або більше галузей права задля врегулювання правовідносин під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Також у контексті формування наукової новизни автором обгрунтовано, що принцип диспозитивності виявляється у вільному розпорядженні засудженими правом на ініціацію та участь у процедурах умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, а рівно й правом брати участь у дисциплінарних провадженнях тощо.

У роботі доведено, що принцип публічності визначає діяльність держави у особі посадових осіб органів й установ виконання покарань у реалізації мети кримінального покарання, а також у забезпеченні здійснення громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Установлено, що принцип змагальності обумовлює можливість відстоювання засудженими своїх прав шляхом участі (особистої або за допомоги представника) у процедурі дисциплінарного провадження, а також участі у розгляді й вирішення судом питань, пов'язаних із виконанням вироку, у тому числі звільнення від відбування покарання.

Із позицій наукової новизни автором дисертації визначено сутність принципу невідворотності виконання і відбування покарань у контексті реалізації кримінальної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності. Доведено, що під час виконання і відбування покарань, відповідно до рішень уповноважених державних органів, засуджені несуть тягар кримінальної, а також адміністративної та цивільно-правової відповідальності.

Також із позицій виявлення проблем теорії і практики й вироблення шляхів їх розв'язання побудовано *п'ятий розділ* дисертаційного дослідження «Галузеві принципи кримінально-виконавчого права» (стор. 386–444), у якому

найбільш цінними для науки кримінально-виконавчого права є такі отримані дисертантом наукові результати.

Галузеві принципи є основоположними засадами, які разом з міжгалузевими принципами формують подальший напрям розвитку загальноправових засад із специфікою, характерною для галузевої їх реалізації. До групи галузевих належать такі принципи: рівність засуджених перед законом і судом, взаємна відповідальність держави і засудженого, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним і ресоціалізаційним впливом.

У цьому контексті дисертантом удосконалено: 1) теоретичне положення стосовно визначення принципу взаємної відповідальності держави і засудженого. Наголошено, що держава в особі співробітників кримінально-виконавчої служби гарантує та забезпечує дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання й відбування кримінальних покарань. Обґрунтовано, що цей принцип характеризується ретроспективним й перспективним аспектами та регламентує собою безумовну відповідальність перед державою як з боку представників кримінально-виконавчої служби, так і засуджених, які відбувають кримінальне покарання; 2) положення теорії кримінально-виконавчого права щодо визначення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки. Наголошено, що цей принцип передбачає застосування до засуджених як заходів дисциплінарного, фізичного та іншого впливу, так й заходів заохочення з урахуванням критеріїв необхідності і достатності застосування цих заходів.

А також дістали подальшого розвитку: 1) положення теорії кримінально-виконавчого права стосовно визначення принципу рівності. Обґрунтовано, що зміст цього принципу полягає у наявності номінального та фактичного сутнісних його елементів, що означає рівність засуджених не лише перед законом, а й судом; 2) теоретичне положення щодо визначення принципу поєднання покарання з виправним впливом. Доведено, що цей принцип доцільно визначати як поєднання покарання з виправним і ресоціалізаційним впливом, який характеризується застосуванням визначених законом засобів, які під час виконання й відбування покарань забезпечують виправлення і ресоціалізацію засуджених.

Ступінь достовірності та обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Структура дисертаційного дослідження, запропонована дисертантом, у цілому, є логічно побудованою та ґрунтується на комплексному підході до аналізу проблем концептуального бачення принципів кримінально-виконавчого права з формулюванням обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення відповідних норм кримінально-виконавчого законодавства. Розділи дисертації поєднані загальною метою дослідження і в них, відповідно до плану дослідження, розкривається його об'єкт і предмет. Нові положення, висновки і рекомендації, що висувуються в дисертації, в роботі обґрунтовуються, у першу чергу, за допомогою цілої низки методологічних принципів та методів. Вміло застосована автором методологія наукового пошуку є традиційною для науки

кримінально-виконавчого права й усього комплексу досліджень за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право.

Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані дисертантом, у своїй більшості є переконливими. При їх обґрунтуванні автором використано широке коло міжнародних, законодавчих і наукових джерел, а також матеріалів практики. *Емпіричну базу* дослідження становлять результати проведеного анкетування практичних працівників органів й установ Державної кримінально-виконавчої служби України, прокуратури та адвокатів. Всього опитано 365 осіб, з яких 217 – працівників органів й установ виконання покарань; 63 – прокурори; 85 – адвокатів.

Дисертант опрацював значний масив загальнонаукової та спеціальної літератури, нормативно-правових актів (542 найменування). Поряд із працями з проблем криминології, кримінального та кримінально-виконавчого права використано літературу з проблем теорії та історії держави і права, інших галузей права, а також наукові праці вчених інших країн.

Обґрунтованість власних наукових результатів підтверджується і тим, що автор робить висновки на підставі аналізу й порівняння поглядів і концепцій зарубіжних й вітчизняних науковців, вдало ілюструє їх результатами аналізу матеріалів практики. Висновки до розділів і загальні висновки відповідають сутності розглянутих питань і відзначаються чіткістю викладених думок.

Аналіз змісту роботи дозволяє, в цілому, позитивно оцінити структуру дослідження, вона достатньо повно розкриває мету та поставлені завдання, які знайшли своє відображення в авторських висновках. Сформульовані дисертантом наукові положення, висновки і рекомендації обґрунтовані.

Викладене вище може бути підставою для загальної позитивної оцінки дисертації *Пилипенка Дмитра Олексійовича «Принципи кримінально-виконавчого права»* як самостійного наукового дослідження з актуальної й важливої для науки та практики проблеми.

Не зупиняючись більш детально на загальній позитивній оцінці роботи, дисертація містить окремі **дискусійні питання, які потребують додаткової аргументації чи роз'яснення автором під час публічного захисту**, а саме:

1. Дисертант визначає предметом дослідження принципи кримінально-виконавчого права. Відповідною є і тема його наукової роботи. Водночас, на думку офіційного опонента, предмет дослідження варто було б сформулювати як «принципи кримінально-виконавчого права України», або ж, за наявного формулювання, показати окремим підрозділом дисертації принципи кримінально-виконавчого права зарубіжних країн у їх генезисному та порівняльно-правовому аспектах.

2. За результатами вирішення в межах підрозділу 1.3 завдання щодо розкриття ролі кримінально-виконавчої політики у впровадженні й реалізації принципів кримінально-виконавчого права дисертант формулює авторську дефініцію поняття «кримінально-виконавча політика», визначаючи її як діяльність держави в особі відповідних органів та посадових осіб, недержавних (неурядових) організацій й інших юридичних та фізичних осіб з формування та

реалізації державної політики у сфері виконання, відбування кримінальних покарань.

У цьому контексті та зважаючи на сучасні реформаційні процеси, окреслені Стратегією реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та операційному плані її реалізації у 2022–2024 роках (схвалених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р), під час публічного захисту докторської дисертації від автора хотілось би почути, як, на його думку, співвідносяться категорії «кримінально-виконавча політика», «державна політика у сфері виконання кримінальних покарань та пробації», «пенітенціарна політика».

3. Починаючи з 2015 р., на рівні правозахисних організацій і суб'єктів законодавчої ініціативи обговорюється питання про декриміналізацію злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України). Такі обговорення втілилися у ряді законодавчих ініціатив народних депутатів України та реєстрації у Верховній Раді України низки законопроектів. У 2016 р. законами України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення» від 06.09.2016 р. № 1487-VIII та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань» від 07.09.2016 р. № 1491-VIII до ст. 135 КВК України та ст. 537 КПК України було внесено зміни, згідно з якими поміщення засудженого до приміщення камерного типу (одиначної камери) проводиться за рішенням суду. А це одна з передумов притягнення в подальшому особи до кримінальної відповідальності за ст. 391 КК України.

Незважаючи на те, що автор у своїй роботі обґрунтовує пропозиції щодо доповнення КВК України такими процесуальними принципами, як презумпція невинуватості, публічність, диспозитивність, змагальність, у дисертації проблематика щодо доцільності декриміналізації або збереження ст. 391 КК України не висвітлена. Тому під час публічного захисту хотілось би почути авторську думку дисертанта на цей рахунок.

4. У своєму дослідженні автор формулює науково обґрунтовані пропозиції щодо доповнення КВК України цілою системою принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, приділяючи їх закріпленню самостійні статті цього Кодексу, а також визначаючи низку нових для кримінально-виконавчого законодавства принципів.

У цьому контексті дисертанту варто було б звернутися до аналізу й зробити посилання на наукову працю професора І. Г. Богатирьова «Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: інноваційний проект» (2014 р.), у якій поіменованій учений запропонував перед принципом законності розглядати принцип верховенства права у функціонуванні пенітенціарної системи.

5. Емпіричну базу дослідження становлять результати проведеного дисертантом анкетування практичних працівників органів й установ Державної

кримінально-виконавчої служби України, прокуратури та адвокатів. Всього автором опитано 365 осіб, з яких 217 – працівників органів й установ виконання покарань; 63 – прокурори; 85 – адвокатів. Це позитивно оцінюється офіційним опонентом.

Водночас, зважаючи на доктринальний характер дисертаційного дослідження та його значний внесок у розвиток науки кримінально-виконавчого права, робота набула би більш репрезентативного характеру, якщо б автор свої судження, гіпотези, висновки, аналіз правового регулювання підкріпив даними експертного опитування вчених-пенітенціаристів, а також узагальнив би отримані результати у виді аналітичних довідок.

Перелічені зауваження і побажання, зрозуміло, не вичерпують дискусії й щодо інших положень і висновків дисертанта, яка, очевидно, буде продовжена під час публічного захисту. Але ці зауваження мають локальний, переважно дискусійний, характер і в цілому не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам (повнота викладу дисертації в опублікованих працях; виконання вимог академічної доброчесності).

Основні положення дисертації з належним ступенем повноти були відображені у наукових статтях, підготовлених та опублікованих дисертантом, кількість і якість яких відповідає вимогам щодо публікацій, зарахованих за темою дисертації. Робота пройшла належну апробацію.

Аналіз тексту дисертації Пилипенка Дмитра Олексійовича «Принципи кримінально-виконавчого права» свідчить про відсутність порушень автором вимог академічної доброчесності. У роботі наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень і відомостей; дотримано вимоги норм законодавства про авторське право; надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності; використано методики дослідження та джерела інформації. У роботі не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикацій чи фальсифікацій.

Викладені в дисертації рекомендації та пропозиції щодо удосконалення норм кримінально-виконавчого законодавства в частині регламентації принципів є теоретично обґрунтованими та аргументованими.

Тема дисертації є актуальною, сформульовані автором висновки та рекомендації є достатньо аргументованими, характеризуються науковою новизною та мають значення не лише для науки кримінально-виконавчого права, а й для правозастосовної практики.

Дисертація написана грамотною юридичною мовою та оформлена відповідно до вимог, що ставляться до такого роду наукових праць. Оформлення дисертації та реферату в цілому відповідає встановленим МОН України вимогам.

Реферат за своїм змістом ідентичний основним положенням дисертації та відображає зміст, основні положення, висновки та пропозиції, які сформульовані в роботі.

Дисертація відповідає спеціальності, за якою здійснене дослідження.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК:

Дисертація та реферат Пилипенка Дмитра Олексійовича «Принципи кримінально-виконавчого права» містять нові наукові положення й науково обгрунтовані результати у галузі кримінально-виконавчого права, що у сукупності розв'язують важливу науково-прикладну проблему, відповідають вимогам пп. 7, 8, 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а їх автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Офіційний опонент:

Професор кафедри
правових дисциплін гуманітарного факультету
Національної академії Національної гвардії України
доктор юридичних наук,
старший дослідник

Михайло ПУЗИРЬОВ

Підпис М. Пузирьова засвідчую

Начальник відділу кадрів
Національної академії
Національної гвардії України
підполковник

Костянтин СЕРДЮК